

Een sociolinguïstische aanpak van taalverandering geïllustreerd aan een onderzoek naar het verdwijnen van het gerundium

Marinel Gerritsen

Samenvatting

Dit artikel gaat over de toepassing van sociolinguïstische methodes in de historische taalkunde. Nadat ik heb laten zien hoe door de inbreng van de sociolinguïstiek de inhoud van de historische taalkunde veranderde (1), beargumenteer ik dat het onderzoek naar taalverandering aan gedegenheid kan winnen en daardoor ook een beter inzicht in het proces van taalverandering kan geven, indien er een aantal aspecten van de methodologie van de sociolinguïstiek in wordt geïncorporeerd (2). Vervolgens illustreer ik de vruchtbaarheid van de beoogde methodologie aan de hand van een onderzoek naar het hoe en waarom van het verdwijnen van het gerundium (de datiefuitgang -e bij infinitieven) in het Brugs van de 13e tot de 17e eeuw (3).

1 Historische taalkunde in historisch perspectief

De historische taalkunde is tot ver in de 20e eeuw het stiefkind van de Neerlandistiek geweest. Vele generaties Neerlandici beschouwden het tentamen historische taalkunde als het saaiste en – voor een leraar Nederlands – meest nutteloze tentamen dat moest worden afgelegd. Deze houding heeft het onderzoek in de historische taalkunde niet bepaald gestimuleerd. Het vak bestond lange tijd vrijwel uitsluitend uit de reconstructie van de ongedocumenteerde fases van een taal. Voor zover er enige aandacht aan taalverandering besteed kon worden, moest dat onderzoek daarom wel beperkt blijven tot de konstatering dat element A in element B was veranderd. Hoe die verandering precies verlopen was en welke processen eraan ten grondslag lagen kon niet anders dan in dichte nevelen gehuld blijven (zie Koefoed en Schultink 1978:73). Deze benadering van de historische taalkunde dateert uit het einde van de 19e eeuw en heeft tot diep in de 20e eeuw de inhoud van het vak bepaald. Pas in de loop van deze eeuw komt er meer aandacht voor het *proces* van taalverandering. Dit komt door twee ontwikkelingen in de taalwetenschap: de opkomst van de dialectologie en die van de sociolinguïstiek.

In het laatste kwart van de 19e eeuw wordt er voor het eerst op grote schaal onderzoek gedaan naar de regionale spreiding van taalverschijnselen, o.a. door Wenker in Duitsland in 1876 en door het Aardrijkskundige Genootschap in Nederland in 1879 en 1895. Dit onderzoek kreeg uit twee verschillende richtingen stimulansen. Aan de ene kant werd het gestimuleerd door de romantisch georiënteerde taalkundigen. Zij vreesden dat de dialecten weldra zouden verdwijnen om-

dat door de uitvinding van transportmiddelen als stoomtram en stoomboot sprekers van verschillende dialecten vaker met elkaar in contact zouden komen. Ze namen aan dat die – om de communicatie makkelijker te laten verlopen – hun dialect dan zouden inruilen voor het Standaard Nederlands. Aan de andere kant werd de taalgeografie gestimuleerd door de taaltheorieën van het einde van de 19e eeuw. Eén van de belangrijkste daarvan is de theorie van de Neogrammatici, ook wel Junggrammaticker genoemd. Volgens hen verloopt klankverandering uitsonderingsloos (de zogenaamde “Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze”): als klank A in klank B verandert, veranderen alle woorden met klank A in woorden met klank B. De grote dialectenquêtes uit het einde van de 19e eeuw werden onder andere opgezet om deze theorie met bewijzen te staven. Maar tot spijt van de onderzoekers bevestigden de dialectgegevens de theorie helemaal niet. Integendeel, de klankveranderingen leken alles behalve regelmatig te werken. In één dialect bleken sommige woorden wel de klankverandering van A naar B te hebben doorgemaakt, maar andere woorden niet. Deze dialectgegevens duwden de historisch taalkundigen als het ware met hun neus op het proces van taalverandering. De gegevens waren dermate heterogeen dat het merendeel van de dialectologen helemaal niet meer in welke regelmaat van taalverandering ook maar geloofde en de theorieën vaarwel zeiden: zij beperkten zich tot de descriptie van dialectverschijnselen. Slechts enkelen meenden dat er toch een zekere regelmaat in de aangetroffen taalvariatie en in taalverandering te bespeuren zou moeten zijn, maar dat die veel complexer was dan de Neogrammatici postuleerden. Zij dachten ook dat de studie van de variatie in het heden het inzicht in het proces van taalverandering kon verdiepen. In Nederland propageerde Kloeke (1927) een dergelijke mening: “Nog altijd ben ik ervan overtuigd, dat een retrograde taalbeschouwing, uitgaande van de bijzondere verschijnselen der levende moedertaal en later overspringende naar oudere fasen en andere talen, verre de voorkeur verdient, boven de thans gangbare. Van het individuele naar het algemeen, dat motto heeft mij ook, steeds voor oogen gestaan bij het – niet altijd interessante – detail-werk van mijn dialectgeographisch onderzoek. (...) Onze “algemeene” linguïsten zouden bij hun bespiegelingen en hypothesen kunnen overwegen of er voor hun theorieën wellicht ook concrete grondslagen binnen hun eigen grenzen te vinden zijn.” (Kloeke 1927: xiii). Kloeke en de weinige buitenlandse taalkundigen die een dergelijke theorie verkondigden (o.a. Gauchat 1905, Hermann 1931), hadden in het begin van de 20ste eeuw echter nog weinig invloed op de historische taalkunde.

De tweede ontwikkeling in de taalwetenschap die de aandacht op het proces van taalverandering vestigde, de sociolinguïstiek, heeft daar veel meer invloed op gehad. Evenals in de dialectologie bestudeert men in deze tak van taalwetenschap de variatie in het dialectgebruik binnen een taalgemeenschap en tracht men achter de wetmatigheden van die variatie te komen. Qua object van onderzoek en qua doelstelling wijkt het sociolinguïstische onderzoek dus geenszins af van het dialectonderzoek dat zonet beschreven is. Wat de methodologie betreft zijn er tussen beide types onderzoek echter grote verschillen. Die van de sociolinguïstiek is veel gener. Dit komt omdat ze gebaseerd kon worden op methodes uit de sociologie. De dialectologie kon dat niet omdat zij ontstond in een periode waarin de sociologie – en de methodologie ervan helemaal – nog maar in de kinderschoenen stond. Labov (1963) is de eerste die door methodes uit de sociologie toe te passen de variatie in een taalgemeenschap met succes weet te beschrijven en te verklaren. Net als

Kloeke (1927) – overigens zonder van zijn publikaties kennis genomen te hebben – ziet hij dat de resultaten van onderzoek naar taalvariatie in het heden het inzicht in het hoe en waarom van taalverandering kunnen verdiepen. Hij formuleerde dit in het zogenaamde Uniformitarian Principle, ‘envormighheidsbeginsel’ in het Nederlands genoemd: “De krachten die taalverandering in het heden bewerkstelligen zijn van dezelfde orde en grootte als die in het verleden” Labov (1972: 274). Dit principe heeft een ware revolutie in de historische taalkunde teweeg gebracht. Niet alleen kreeg men daardoor meer aandacht voor het proces van taalverandering, maar ook werd de bestudering van variatie in het heden er een legitiem onderdeel van de historische taalkunde door. Door deze uitbreidingen won de historische taalkunde aan elan: werkgroepen raakten overtekend, het aantal studenten steeg en de hoeveelheid publikaties nam toe.¹ De historische taalkunde veranderde dermate dat men behoefte gevoelde dit ook in een naamswijziging tot uitdrukking te brengen. Op vele universiteiten en MO-opleidingen werd het vak “Historische taalkunde” omgedoopt tot “Taalvariatie en taalverandering”.

Hoewel elke historisch taalkundige ervan overtuigd zal zijn dat de sociolinguïstiek een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het inzicht in het proces van taalverandering, zijn er slechts weinigen die de methodologie van de sociolinguïstiek in hun onderzoek naar taalverandering hebben geïncorporeerd. In de volgende paragraaf (2) zal ik laten zien dat dit een gemiste kans is. Indien de methodologie van het traditionele onderzoek naar taalverandering vrijfijnd wordt met een aantal aspecten uit de sociolinguïstiek kan men een helderder inzicht in oudere fasen van een taal en in het proces van taalverandering krijgen.

2 Incorporatie van sociolinguïstische aspecten in het traditionele onderzoek naar taalverandering

2.0 Inleiding

De methodologische aspecten van het onderzoek naar taalverandering die in deze paragraaf aan de orde komen, gelden in principe voor onderzoek naar taalverandering in elke taal, maar om praktische redenen geef ik alleen voorbeelden uit het Middenlands. Middenlands is de benaming voor alle dialecten uit de periode tussen ongeveer 1200 en 1500 die gesproken worden in het gebied waarin het Nederlands thans de rol van cultuurtaal vervult. Hoewel deze definitie van het Middenlands in elk handboek te vinden is, zijn er weinig studies waarin met deze geografische en temporele variatie wordt rekening gehouden. In 2.1 en 2.2 zal ik laten zien dat veronachtzaming van de factoren dialect en tijd in een onderzoek naar taalverandering tot misinterpretaties kan leiden. Vervolgens zal ik in 2.3 laten zien dat het voor inzicht in het proces van taalverandering ook nuttig kan zijn om sociale en stilistische factoren te incorporeren. Tenslotte beargumenteer ik in 2.4 dat men door na te gaan hoe vaak een bepaald verschijnsel had kunnen voorkomen, het zogenaamde potentieel, een beter inzicht in oudere fasen van een taal kan krijgen dan door incidentele observatie.

¹ Met nadruk wil ik erop wijzen dat de historische taalkunde niet alleen door de sociolinguïstische getinte uitbreidingen aan elan heeft gewonnen, maar ook door de ontwikkelingen in de moderne grammatica. De theorieën die daarin voor het heden worden opgesteld moeten immers ook de feiten voor het verleden kunnen verklaren. Dat heeft velen tot historisch taalkundig onderzoek geïnspireerd. Voorbeelden van dergelijke onderzoeken zijn: Van den Berg (1983), Gerritsen (1987), Weerman (1984-1985, 1988).

2.1 *Dialect*

Elke historisch taalkundige weet dat het onderzoek van taalfases uit een periode waarin er nog geen standaardtaal is – dat is voor alle talen in Europa in de periode vóór en vlak ná de uitvinding van de boekdrukkunst (1450) – in feite dialectonderzoek is. Er zijn echter weinig historisch taalkundigen die in de praktijk van het onderzoek ook met de factor dialect rekening houden. De meesten van hen gaan ervan uit dat er – ondanks de afwezigheid van een standaardtaal – in de periode van bijvoorbeeld het Middelnederlands geen grote verschillen tussen de dialecten waren. Daarom maken ze geen onderscheid tussen het Middelvlaams, Middelbrabants, Middelhollands enz., maar bestempelen ze alle taalcigenaardigheden uit die middeleeuwen als Middelnederlands. Daarbij is het opmerkelijk dat de neiging om van dialectvariatie te abstraheren pregnanter is bij onderzoek op taalniveaus waarvan het onduidelijk is of er regionale variatie in het heden is, dan bij onderzoek op taalniveaus waarvan dat zeker is. Zo wordt bij onderzoek op fonologisch niveau soms wel rekening gehouden met dialectvariatie (Van Loey 1980, Hogenhout-Mulder 1987), maar bij onderzoek op syntactisch niveau vrijwel nooit (enkele uitzonderingen daar gelaten: Burridge 1982, De Meersman 1980, Vanacker 1963). We lijken hier te maken te hebben met het “Wat niet weet, wat niet deert” mechanisme. Omdat de regionale spreiding van syntactische verschijnselen moeilijk te onderzoeken is (zie Van Brec 1981 en Gerritsen in voorbereiding), is er weinig bekend over regionale variatie van syntactische verschijnselen. Dat heeft taalkundigen ertoe verleid te postuleren dat die er ook helemaal niet zijn en dat men zich bij historisch taalkundig onderzoek daarom niet over de herkomst van de schrijvers van de te bestuderen teksten hoeft te bekommeren. Deze opinie vinden we impliciet in vele grammatica's en historisch syntactische studies (Duinhoven 1988; Van der Horst 1986, 1988) en expliciet in enkele. Weerman (1988) stelt bijvoorbeeld: “Voor zover ik heb kunnen nagaan, is er bijvoorbeeld geen enkele reden om te veronderstellen dat de verschijnselen in (1) zich tot enkele dialecten beperken.”

- (1) a ons lanct na di
 b den concine gedachte sire vrouwen
 c mi wondert des
 d den knechten verdrietet der pijnen

Hij beweert zelfs dat indien toch zou blijken dat er dialectverschillen zijn – hetgeen inderdaad zo is (zie o.a. Bloemhoff-De Bruyn 1988, De Jonge 1988) –, dit geen consequenties voor zijn onderzoek heeft. “Stel dat toch aangetoond kan worden dat die verschijnselen in (1) slechts in een paar dialecten voorkomen. Wat voor consequenties heeft dat dan voor ons onderzoek? Geen. Behalve dan dat in de titel van dit artikel de naam Middelnederlands vervangen moet worden door die van de dialecten. Het enige wat voor ons nu van belang is, is dat er een of meer dialecten zijn waarvan de grammatica zinnen toestond zonder nominatiefsubject, waar (1) dus grammaticaal was, en dat deze grammatica in de tijd is opgevolgd door een grammatica die dat niet toestaat, waar (1) dus ongrammaticaal is.” Deze laatste zin laat in volle glorie de methodologische valkuil zien waarin de diachrone syntacticus valt die van dialectverschillen denkt te kunnen abstraheren. Weerman concludeert namelijk dat een verandering heeft plaatsgevonden uit vergelijking van twee eenheden die niet met elkaar vergeleken kunnen worden (2): dialecten in de mid-

deleeuwen (periode P1) en het Standaard Nederlands in het heden (periode P2). Uit een vergelijking die mank gaat, is niets af te leiden.

- (2) Periode P1 dialect A: + subjectloze zinnen dialect B: – subjectloze zinnen
 Periode P2 Standaard Nederlands: subjectloze zinnen

Men kan pas concluderen dat een verandering heeft plaatsgevonden indien hetzelfde dialect in periode P1 subjectloze zinnen heeft, maar in periode P2 niet meer (3) of indien in periode P1 een dialect met subjectloze zinnen voorkomt en in periode P2 in geen enkel dialect subjectloze zinnen worden aangetroffen (4).

- (3) Periode P1 dialect A: + subjectloze zinnen
 Periode P2 dialect A: – subjectloze zinnen
 (4) Periode P1 dialect A: + subjectloze zinnen
 Periode P2 Alle dialecten: – subjectloze zinnen

Weerman zijn methodologische fout zit niet alleen in het feit dat hij niet met dialectvariatie in de Middeleeuwen rekening houdt, maar ook in het feit dat hij dat niet voor het heden doet. In deze valkuil – waar Weijnen (1971:143) overigens al voor waarschuwt – zijn velen hem trouwens al voorgegaan. Door gebrek aan kennis van de dialecten waarin het merendeel van de teksten is geschreven die ons uit de middeleeuwen zijn overgeleverd, het Vlaams en het Brabants, interpreteren vele taalkundigen regionale variatie ten onrechte als taalverandering. Het is vermeldenswaard – hoewel niet opmerkelijk – dat dergelijke misinterpretaties meer aan Nederlandse taalkundigen dan aan Belgische voorbehouden lijken te zijn. Van der Horst en Van der Wal (1979) geven bijvoorbeeld een onjuist beeld van de verandering van dubbele naar enkele ontkenning in de middeleeuwen omdat ze geen rekening hebben gehouden met dialectvariatie. Gezien het feit dat in de Middeleeuwen achtereenvolgens verschillende dialecten de boventoon hebben gevoerd (Vlaams, Brabants, Hollands) is het aannemelijk dat ze voor de oudste fase dialecten hebben bestudeerd die tot op heden de dubbele ontkenning behouden hebben (Vlaamse) en voor de laatste fase dialecten waarin de dubbele ontkenning nooit stevig heeft gestaan (Hollandse). Daardoor beschrijven ze een verandering en trachten ze haar zelfs te verklaren die lang niet zo duidelijk heeft plaats gevonden als ze denken (zie Burridge 1982). Weerman (1984-1985) beschrijft een frappante verandering tussen het Middelnederlands en het Standaard Nederlands in de plaatsing van het object ten aanzien van het subject in de bijzin. In het Middelnederlands vinden we (5), maar in het Standaard Nederlands komt dat niet meer voor.

- (5) nu heeftēn vrouwe Venus opghenomen

Daaruit concludeert hij dat er een verandering heeft plaatsgevonden en hij tracht deze te verklaren. Vanuit een taalveranderingsoptiek gezien is dat laatste waarschijnlijk niet eens nodig. In het hedendaagse Vlaams zijn zinnen als (5) nog steeds grammaticaal (Haegeman 1984, Gerritsen in voorbereiding). Gezien het feit dat het merendeel van de teksten die uit de Middeleeuwen aan ons zijn overgeleverd een Vlaams-Brabantse signatuur hebben, is het te verwachten dat we in (5) ook met een zin uit één van deze dialecten te maken hebben. We hebben dus waarschijnlijk

helemaal niet met een verandering te doen, maar met een geografische spreiding van syntactische verschijnselen. Iets wat uiteraard ook bijzonder interessant is voor het moderne syntactische onderzoek, maar met syntactische verandering heeft het in eerste instantie niets te maken. De verklaring die Weerman voor de vermeende syntactische verandering geeft, kan overigens uitstekend gebruikt worden om de regionale variatie te verklaren.

Dat er in oudere fases van een taal op alle taalniveaus dialectverschillen zijn, heeft voor het historisch taalkundig onderzoek veel belangrijker consequenties dan wijzigingen in de titel van publikaties: het vereist een aanpak van het onderzoek waarin men terdege rekening moet houden met de herkomst van de teksten. Zoals sociolinguïsten al het hunne doen om de factor herkomst van de sprekers, dus dialect, onder controle te houden zo moeten historisch taalkundigen hun best doen om de factor, herkomst van de schrijvers van de te onderzoeken teksten onder controle te houden.

2.2 *Tijdvakken*

Wie verandering onderzoekt, moet goed beseffen welke punten in de tijd hij of zij met elkaar vergelijkt. Dit lijkt zo klaar als een klontje. Een historicus die veranderingen traceert zonder op een eeuw of drie te kijken, wordt niet serieus genomen. Laat staan dat voor hem of haar een wetenschappelijke carrière is weggelegd. In het taalveranderingsonderzoek lijkt dat echter anders te liggen. Uitzonderingen daar gelaten als Hogenhout-Mulder 1987, Van der Wal (1986), Van der Horst en Van der Wal (1979), De Meersman (1980), Vanacker (1963), Van Looy (1980), Willemyns (1971, 1979) kijken velen niet op een eeuwje meer of minder. Zo wordt de periode van het Middelnerlands die toch minstens drie eeuwen beslaat – volgens sommigen (Willemyns 1979:30) zelfs vier –, als één geheel beschouwd. Dergelijke meningen vinden we in vele grammatica's en studies van het Middelnerlands. Een ieder die iets weet van de snelheid waarmee talen kunnen veranderen, beseft echter hoe absurd het is om een periode van drie- à vierhonderd jaar als één taalkundig geheel te beschouwen. Taalverandering kan pijlsnel verlopen, niet alleen op fonologisch en leksikaal niveau – zoals algemeen wordt aangenomen –, maar ook op syntactisch en morfologisch niveau. Uit De Rooij (1988:144) blijkt bijvoorbeeld dat er een belangrijke verschuiving in het gebruik van de hulpwerkwoorden 'hebben' en 'zijn' heeft plaatsgevonden tussen 1970 en 1985: 'hebben' wordt steeds meer door 'zijn' vervangen. Uiteraard is daarmee niet gezegd dat een verandering in de Middeleeuwen even snel zal verlopen. De omstandigheden zijn immers anders. Enerzijds is er kans dat veranderingen toen minder snel gingen omdat mensen geïsoleerder leefden dan nu. Anderzijds is er kans dat veranderingen sneller verliepen omdat er toen nog geen standaardtaal was die een remmende invloed kon uitoefenen. Hoe dan ook, het is onwaarschijnlijk dat er in drie- à vierhonderd jaar geen taalveranderingen hebben plaatsgevonden. De veelgohoordene mening dat het Middelnerlands een chaotische taal is, zou wel eens kunnen voortvloeden uit het feit dat men in deze periode geen verschillende tijdvakken onderscheidt. Dan loop je immers de kans een 13e eeuws verschijnsel te relateren aan een 16e eeuws verschijnsel. Het is niet verbazingwekkend dat het verband daartussen niet altijd even helder is. Geen serieus taalkundige zal het toch ook in zijn hoofd halen om het 17e eeuws Amsterdams te verklaren uit het systeem van het hedendaagse Amsterdams?

Bij bestudering van het Middelnerlands dient men verschillende tijdvakken te onderscheiden. Daarbij is het uiteraard het beste om de hele periode in zo klein mogelijke eenheden te verdelen. Een mooi voorbeeld van een dergelijke indeling is bijvoorbeeld die in het project van Hogenhout-Mulder en Van Reenen over het 14e eeuws Middelnerlands (Hogenhout-Mulder 1987). Daarin wordt gewerkt met intervallen van tien jaar. In de praktijk van het onderzoek is zo'n verfijnde indeling echter vaak moeilijk te realiseren. Een andere mogelijkheid is om verschillende eeuwen (13e, 14e, 15e enz.) te onderscheiden. Van der Wal (1986) past een dergelijke indeling toe. Het probleem hierbij is echter dat de onderverdeling in eeuwen taalkundig gezien arbitrair is: er is geen enkele reden om aan te nemen dat er rondom de eeuwwisseling grote taalkundige omwentelingen hebben plaatsgevonden. Door een indeling in eeuwen is er daarom kans dat verschillen onopgemerkt blijven omdat teksten uit het begin en uit het einde van een eeuw op één hoop worden gegooid. Dat kan het inzicht in het proces van taalverandering belemmeren. Een tussenweg is om binnen de onderzochte periode slechts een aantal tijdvakken te onderzoeken, bijvoorbeeld het laatste kwart van de 13e, 14e en 15e eeuw. In Geritsen (1982, 1987) en in het onderzoek dat in paragraaf 3 gepresenteerd wordt, is deze indelingsmethode gebruikt. Het voordeel ervan is dat de kans kleiner is dat verschijnselen die in de loop van zo'n honderd jaar veranderen, bij elkaar worden genomen. Een nadeel is echter dat je de kans loopt geen volledig beeld van het proces van taalverandering te krijgen.

In de praktijk van het onderzoek mag het moeilijk zijn om een bepaalde periode zo in tijdvakken in te delen dat het én onderzoekstechnisch mogelijk is én een redelijke kans geeft inzicht in het proces van taalverandering te krijgen. Een indeling in tijdvakken is echter een sine qua non voor het onderzoek naar taalverandering. Net zoals sociolinguïsten geen sociolinguïstisch onderzoek doen zonder rekening te houden met de leeftijd van hun informanten, kunnen historisch taalkundigen geen onderzoek naar taalverandering doen zonder een precieze precisering van de te onderzoeken tijdvakken.

2.3 *Sociale klasse en stijl*

Uit sociolinguïstisch onderzoek is bekend dat een taalverandering niet in het taalgebruik van alle sprekers van een taal tegelijk binnendringt, maar eerder in die van sommigen dan in die van anderen. Het al dan niet gebruik van een nieuwe vorm hangt onder andere samen met de sexe en de sociale klasse van de taalgebruiker. Globaal gezegd is het verband als volgt. Veranderingen waarvan men zich vrij bewust is en die in de richting van prestigevolle taalvormen gaan, komen eerder in de taal van vrouwen dan in die van mannen voor en eerder in die van leden van de hogere sociale klasse dan in die van de lagere. Veranderingen die vrij onbewust verlopen en die in de richting van taalvormen zonder openlijk prestige gaan, dringen eerder in de taal van mannen dan in die van vrouwen door en eerder in die van de lagere sociale klasse dan in die van de hogere (Labov 1972). Omdat er zich de afgelopen zeven eeuwen geen grote veranderingen in sexe- en sociale-klasseverhoudingen hebben voorgedaan, kunnen we volgens het cenvormigheidsbeginsel (zie paragraaf 1) verwachten dat er ook in oudere fases van het Nederlands *sexo- en sociale-klasseverschillen* in taalgebruik zijn. Kennis van deze verschillen kan – net zo als in het heden – ons inzicht in de inbedding van een taalverandering in een taalgemeenschap verdiepen. Voor het onderzoek in de oudste fases van het Neder-

lands is het echter niet mogelijk om deze sociale factoren te incorporeren omdat maar één groep mensen de schrijfkunst machtig was: mannen uit de hogere sociale klasse. In wat latere fases van het Nederlands, zo ongeveer vanaf de 17e eeuw, is het wel mogelijk om sexe- en sociale-klasseverschillen in taalgebruik te bestuderen. Naar mijn weten is dat voor het Nederlandse taalgebied nog nooit gedaan, maar uit de resultaten van soortgelijk onderzoek in andere talen (Ebert 1980 in het dialect van Neurenberg en Romaine 1982 in het Schots) blijkt dat een dergelijke aanpak zeer vruchtbaar kan zijn.

Uit de resultaten van sociolinguïstisch onderzoek blijkt ook dat een taalverandering zich in sommige stijlen eerder manifesteert dan in andere. Globaal genomen komt het erop neer dat veranderingen waarvan men zich vrij bewust is en die in de richting van een prestigevolle variant gaan, eerder in stijlen met veel aandacht voor het eigen taalgebruik (zogenaamde formele stijlen) voorkomen en dat veranderingen waarvan men zich minder bewust is en die in de richting van een variant zonder openlijk prestige gaan, eerder in stijlen met minder aandacht voor het eigen taalgebruik voorkomen (zogenaamde informele stijlen). Hoewel de formaliteit van stijlen in oudere fases van het Nederlands niet op dezelfde wijze bepaald kan worden als in het traditionele sociolinguïstische onderzoek, is het wel mogelijk om de stijlvariabele in historisch taalkundig onderzoek te incorporeren. Van elke tekst is immers in redelijke mate vast te stellen of hij met meer of met minder aandacht voor het taalgebruik is opgeschreven. In Gerritsen 1987 en in het onderzoek dat in 3 wordt gepresenteerd, is dit gedaan.

Het onder controle houden van de factoren 'sociale klasse' en 'stijl' in historisch taalkundig onderzoek is belangrijk omdat het inzicht kan geven in de inbedding van een taalverandering in de taalgemeenschap. Het is echter geen *sine qua non* voor goed historisch taalkundig onderzoek. In dat opzicht verschillen de sociale en stilistische factoren duidelijk van de factoren dialect (2.1) en tijdvak (2.2). Indien je met die laatste twee factoren geen rekening houdt, is er immers een grote kans op misinterpretaties. Veronachtzaming van sociale en stilistische factoren zal mijns inziens niet zo gauw tot misinterpretaties leiden, maar het zal wel het inzicht in de sociale en stilistische inbedding van taalverandering en daardoor ook in de mogelijke oorzaken van een taalverandering, verduisteren.

2.4 Incidentele observaties versus potentieel

In de sociolinguïstiek onderzoekt men niet alleen of een bepaalde informant taalverschijnsel X gebruikt, maar ook hoe vaak hij of zij het had kunnen gebruiken, het zogenaamde 'potentieel'. Als bijvoorbeeld het verschijnsel t-apokope wordt onderzocht, kijken sociolinguïsten niet alleen hoe vaak de /t/ geapokopeerd wordt ('herfs', 'wors' enz.), maar ook hoe vaak de /t/ niet is geapokopeerd. Het aantal keren dat een verschijnsel voorkomt, wordt afgezet tegen het aantal keren dat het niet voorkomt. Als een informant in 20 van de 100 woorden met een /t/ op het einde de /t/ apokopeert is zijn of haar 'apokoperingsniveau': 20%. Op zichzelf is een dergelijk percentage niet interessant, het wordt pas interessant als het vergeleken wordt met het apokoperingspercentage van andere informanten. Daaruit kan de sociale inbedding van een taalverschijnsel worden afgeleid. Maar dat is niet de enige reden waarom sociolinguïsten het potentieel van taalverschijnselen onderzoeken. Ze doen het ook omdat ze daardoor beter inzicht kunnen krijgen in de taalkundige condities die een taalverschijnsel beïnvloeden. Als t-apokope alleen

maar na relatief ingewikkelde consonantclusters voorkomt zegt dat iets over de oorzaak van het verschijnsel, namelijk dat het door articulatorische factoren veroorzaakt wordt. Een dergelijke observatie is echter alleen maar te maken indien precies bekend is in welke woorden t-apokope wel voorkomt en in welke niet. Het potentieel wordt in de sociolinguïstiek dus zowel toegepast om greep te krijgen op de sociale en stilistische inbedding van een verschijnsel alsook om de taalkundige factoren die een verschijnsel bepalen, te kunnen achterhalen.

In de historische taalkunde wordt zelden met het potentieel rekening gehouden. Meestal signaleert men dat een bepaald verschijnsel al dan niet aanwezig is (Weerman 1984-1985, 1988 Van der Horst 1986, 1988). Een enkele keer wordt ook gezegd hoe vaak het betreffende verschijnsel voorkomt (Vanacker 1963), maar heel zelden wordt aangegeven hoe vaak het had kunnen voorkomen (Burridge 1982, Gerritsen 1978, 1982, 1987, De Meersman 1980).² Ik ben van mening dat het historisch taalkundig onderzoek gebaat is bij een veelvuldiger toepassing van het potentieel. In de eerste plaats om de hele simpele reden dat het onderzoek dan betrouwbaarder oogt. Het exciperen van oude teksten voor taalkundig onderzoek is een boeiende, maar soms zeer vermoeiende aangelegenheid. Indien je alleen maar nagaat of bepaalde taalverschijnselen voorkomen, is de kans groot dat je slechts die verschijnselen signaleert die in je kraam te pas komen en andere onbewust over het hoofd ziet (zie bijvoorbeeld de recensie van Fischer en Van der Leek (1981) over Lightfoot (1979)). Bepaling van het potentieel is in de tweede plaats belangrijk omdat het inzicht geeft hoe de observaties over een bepaald taalverschijnsel geëvalueerd moeten worden. Als een bepaald verschijnsel nooit in een tekst voorkomt terwijl het 50 keer had kunnen voorkomen, zegt dat meer dan wanneer het nooit in een tekst voorkomt, maar er maar twee keer in had kunnen voorkomen. In de derde plaats maakt het potentieel het mogelijk om te onderzoeken welke linguïstische factoren het voorkomen van een bepaald nieuw taalelement bevorderen, met andere woorden welke taalkundige factoren een rol spelen bij een bepaalde taalverandering. In mijn ogen is het één van de belangrijkste taken van de historische taalkunde om op deze vraag een antwoord te geven. Dat kan echter alleen maar door een zeer nauwkeurige analyse van de vormen die wel een bepaald nieuw element hebben en de vormen die dat niet hebben. Tenslotte is de bepaling van het potentieel nuttig indien een onderzoeksopzet toelaat ook de stilistische en sociale inbedding van een verandering te traceren.

Weerman en ander generatieve grammatici gaan ervan uit dat het potentieel voor onderzoek naar syntactische verandering niet nodig is. Eén voorkomen van een bepaalde constructie is al voldoende om de grammatica vast te stellen. In Gerritsen (1987:8-14) heb ik betoogd dat dit voor het vaststellen van heranalyse waarschijnlijk wel juist zal zijn, maar dat dit niet opgaat voor andere aspecten van het historisch syntactisch onderzoek. Indien we aannemen dat het frequent voorkomen van structureel ambigue structuren heranalyse bevordert, moeten we natuurlijk wel weten hoe frequent die ambigue structuren dan voorkomen vergeleken met niet ambigue structuren.

Het bepalen van het potentieel van het voorkomen van een bepaald taalver-

2 Van der Wal (1986) bewandelt een praktische middenweg. Zij geeft precies aan welke teksten zij bestudeerd heeft en bij de bespreking van een bepaald verschijnsel geeft ze globaal aan in hoeveel procent van de mogelijke gevallen het voorkomt.

als bij een 'geen' zou men voor onderzoek naar taalverandering, maar het is verre te verkiezen boven incidentele observatie omdat kennis van het potentieel meer inzicht kan geven in taalverandering, in de factoren die een rol spelen bij taalverandering en eventueel in de sociale en stilistische inbedding van een verandering.

2.5 Consequenties voor de selectie van teksten

Indien men bij historisch taalkundig onderzoek rekening wil houden met alle sociolinguïstische factoren die in het bovenstaande zijn geschetst, heeft dat belangrijke consequenties voor de selectie van de teksten. Literaire teksten zullen vrijwel altijd buiten beschouwing moeten vallen omdat de lokalisering en datering problemen met zich meebrengen.³ Wil men stilistische factoren en/of sociale factoren onder controle houden, dan moet men enige kennis over de auteur van de tekst hebben en moet men inzicht hebben in de aandacht die hij of zij heeft gehad voor het eigen taalgebruik. Wil men voorts enig inzicht krijgen in het potentieel van een bepaalde taalvorm, dan moeten er vrij lange teksten bestudeerd worden. Ik besef dat het een heel karwei kan zijn om teksten te vinden die aan dergelijke criteria voldoen. Toch ben ik van mening dat het beter is op basis van een verantwoord opgezet onderzoek een zeer gering aantal taalveranderingen te beschrijven en te verklaren dan vele op basis van een krakemikkige.

3 Het verdwijnen van het gerundium⁴

3.0 Inleiding

Infinitieven die in een datiefunctie worden gebruikt, kunnen in het Middelnederlands de verbuigingsuitgang -e krijgen, het zogenaamde gerundium.

(6) Van den risene van der sonne (Stoett 1923:200)

(7) om tvole mede te bedrieghene (15e, Kroniek: 58)⁸

Net als het merendeel van de naamvalsuitgangen verdwijnt het gerundium in de loop van de tijd. Wanneer deze verandering precies plaatsvindt, welke factoren haar conditioneren en waarom ze gebeurt is echter onduidelijk.⁵ In deze paragraaf wil ik proberen een antwoord op deze vragen te geven aan de hand van een onderzoek waarin de in 2 genoemde aspecten van het sociolinguïstisch onderzoek zijn

3 Met nadruk wil ik erop wijzen dat ik het gebruik van poëzie niet afwijs omdat het taalgebruik vanwege rijm en metrum een verkeerde indruk van een bepaalde taalfase zou geven, maar omdat poëzie meestal moeilijk te lokaliseren en te dateren is (Gerritsen 1987:17, Van der Wal 1986:142, Weerman 1988).

4 Over het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan, heb ik een lezing gehouden op de 6th International Phonology Meeting te Krems (Juli 1988). Ik dank de deelnemers aan het congres voor opmerkingen naar aanleiding van deze lezing. Vooral die van Ton Goeman, Jaap van Marle en Caroline Smits hebben tot aanzienlijke verbeteringen geleid.

5 Van Loey (1980:64) zegt bijvoorbeeld dat het gerundium in Holland al in de 14e eeuw niet meer voorkomt. Hogenhout-Mulder (1987) toont echter aan dat dit genuanceerder ligt. Het geldt niet voor het 14e eeuw van de periode vóór 1360: gemiddeld komt dan nog 21% van de infinitieven met een -e voor; maar het geldt wel voor de periode na 1360: gemiddeld komt dan nog maar 5% van de infinitieven met een -e voor. Over andere dialecten en andere periodes van het Middelnederlands weten we helemaal niets.

verwerkt. Ik hoop daarmee te laten zien hoe vruchtbaar het kan zijn om aspecten van de sociolinguïstiek in historisch taalkundig onderzoek te incorporeren.

3.1 Opzet van het onderzoek

Het onderzoek is beperkt tot infinitieven in één type constructie, namelijk infinitiefconstructies als (7). Al deze constructies beginnen met de prepositie 'te'. Dit voorzetsel regeert in het 'Middelnederlands' de datief en daarom kan de infinitief de datiefuitgang -e hebben.⁶ Van alle infinitiefconstructies in mijn corpus ben ik nagegaan of de infinitief al dan niet de uitgang -e heeft. In mijn onderzoek heb ik dus met het *potentiel* rekening gehouden.⁷

Het onderzoek is uitgevoerd op een corpus proza-teksten die geschreven zijn in het *dialect van Brugge* uit de volgende *tijdvakken*: het laatste kwart van de 13e, 14e, 15e, en 16e eeuw. Het laatste kwart van de 13e eeuw is als beginpunt van het onderzoek genomen, omdat we pas vanaf die periode teksten hebben die voldoen aan de door mij gestelde criteria. Het begin van de 17e eeuw is als eindpunt gekozen omdat het grootste deel van de verandering vóór die periode heeft plaatsgevonden. Het onderzoek is om een tweetal redenen beperkt tot het Brugs. In de eerste plaats omdat de oudste bronnen in dat dialect geschreven zijn. In de tweede plaats omdat dit dialect uitermate geschikt is om het verdwijnen van de datiefuitgang -e in *teksten* te onderzoeken. In het Brugs vinden we vanaf de vroege Middeleeuwen apokope van de siva in gevallen waarin die siva een naamval uitdrukt (Van Loey 1980:11). Tot op heden is er echter geen apokope van de siva in substantieven ('sonne', 'navel' enz., zie Weijnen 1966² uitslaande kaart). Omdat schrijvers van Brugge teksten gewend waren om de siva die ze aan het einde van substantieven hoorden, op te schrijven, gaven ze waarschijnlijk ook juist weer of ze wel of niet een naamvalssiva hoorden.

Om inzicht in de *stilistische inbedding* van de verandering te krijgen heb ik de volgende stijlen geïntroduceerd: Processen, Dagboeken, Kronieken, Keuren. Ik neem aan dat deze lijst een toename in aandacht voor het eigen taalgebruik weer geeft. Vanwege het ontbreken van een standaardtaal in de door mij onderzochte periode, verwacht ik dat stijlverschillen in de middeleeuwen plaatsvinden op het continuüm modern-archaisch taalgebruik en dat de archaische vormen langer in stijlen met veel aandacht voor het eigen taalgebruik zullen voorkomen dan in die met minder. In verband met problemen bij het verzamelen van de gegevens heb ik niet voor alle tijdvakken alle vier de stijlen kunnen vinden. Het onderzoek heeft daarom een opzet als in Tabel I is weergegeven.⁸

6 De beperking tot infinitiefconstructies is een gevolg van het feit dat ik deze constructies al voor een heel ander doel verzameld had (Gerritsen 1987). Uiteraard beseft ik dat het mogelijk is dat de hier getraceerde verandering in het gebruik van het gerundium in andere constructies anders kan zijn verlopen.

7 Van de 612 infinitieven in mijn corpus zijn er elf om een aantal redenen buiten beschouwing gelaten: gemendeerde vormen (3 x in de 13e eeuw), onduidelijke vormen (besocme, 14e), brekenenⁿ (16e). Verder zijn alle infinitieven die in coördinatie voorkomen buiten beschouwing gelaten omdat ze nooit een uitgang hebben. Waarschijnlijk komt dit doordat ze te ver van 'te' staan, het woord dat de datief regeert (N=6).

8 Dit onderzoek is op hetzelfde corpus uitgevoerd als het onderzoek van Gerritsen (1987). Daar is ook een uitgebreidere verantwoording van de onderzochte teksten en van de opzet van het corpus te vinden.

	1275-1300	1375-1400	1475-1500	1575-1600
formeel	Keuren	Keuren	Keuren	Keuren
↓	—	Kronieken	Kronieken	Kronieken
↓	—	—	Dagboeken	Dagboeken
informeel	—	—	Processen	Processen

Tabel I De opzet van het onderzoek naar het verdwijnen van het gerundium in Brugse prozateksten

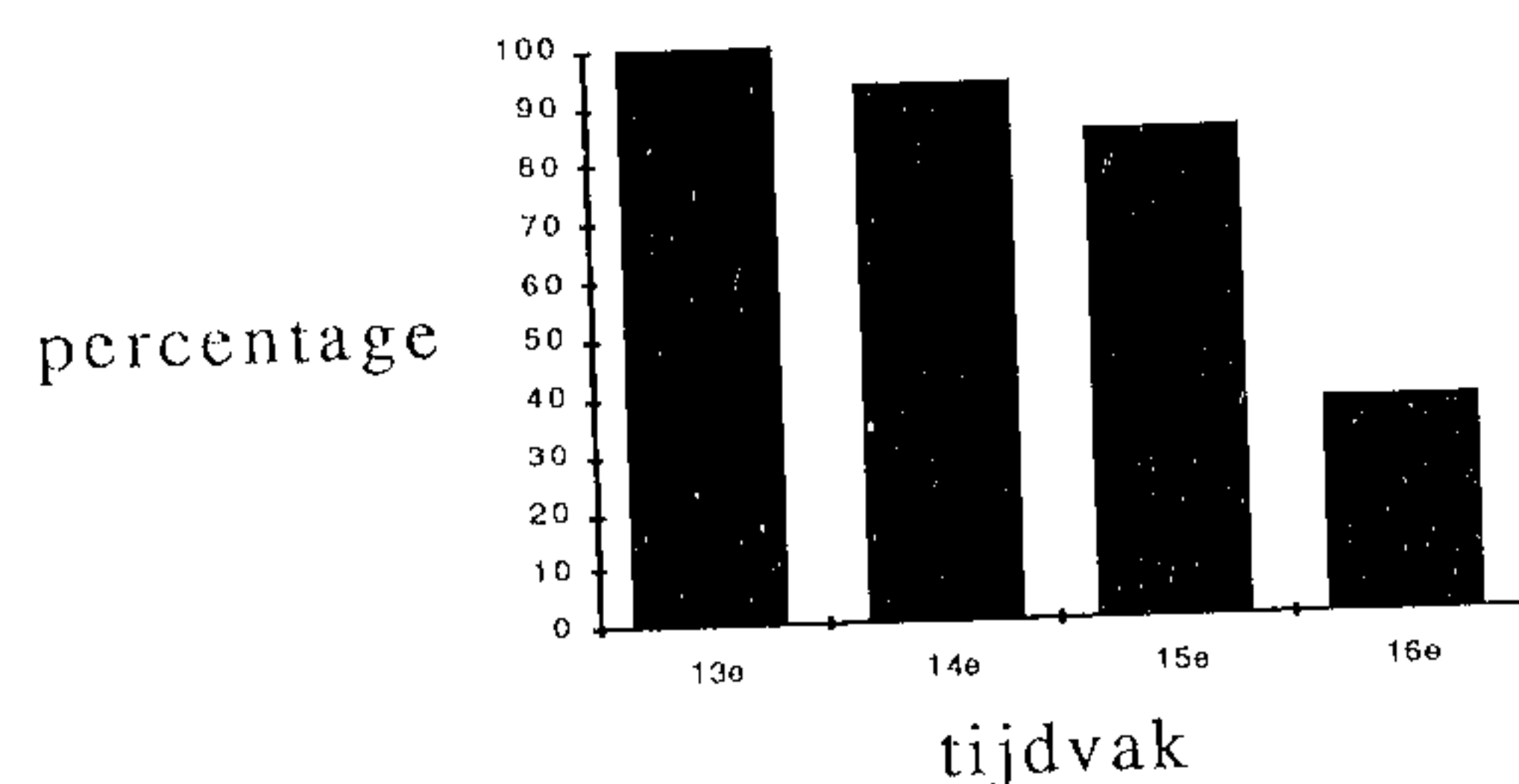
3.2 Resultaten

3.2.0 Inleiding

Tabel II laat voor alle stijlen bij elkaar per tijdvak zien welk percentage van alle infinitieven in infinitiefconstructies de datiefuitgang geeft. Grafiek I geeft de resultaten van Tabel II weer.

x13e eeuw			x14e eeuw			x15e eeuw			x16e eeuw		
n	n	%	n	n	%	n	n	%	n	n	%
+e	e	+e	+e	e	+e	+e	e	+e	+e	e	+e
84	0	100%	67	5	93%	128	23	85%	108	187	37%

Tabel II Het voorkomen van het gerundium in verschillende tijdvakken

Grafiek I Het voorkomen van het gerundium in de verschillende tijdvakken

Uit Tabel II en Grafiek I blijkt in de eerste plaats dat er tussen de 13e en de 17e eeuw een enorme afname in het gebruik van het gerundium is: van 100% aan het einde van de 13e eeuw naar 37% aan het einde van de 16e eeuw ($X^2, p < .000^{**}$). Voorts is uit Tabel II en Grafiek I af te leiden dat de datiefuitgang al begint te verdwijnen in de periode tussen de 13e en de 15e eeuw, maar dat het grootste deel van de verandering plaatsvindt tussen de 15e en de 16e eeuw. In de volgende paragrafen bespreek ik eerst door welke taalkundige (3.2.1) en stilistische factoren (3.2.2) deze verandering wordt geconditioneerd. Daarna confronteer ik de resultaten van mijn onderzoek met theorieën van taalverandering en laat ik zien dat de kennis over het verloop van een verandering ons meer inzicht in de oorzaak ervan geeft (3.3).

3.2.1 Taalkundige factoren

3.2.1.1 Morfologische structuur van de infinitief

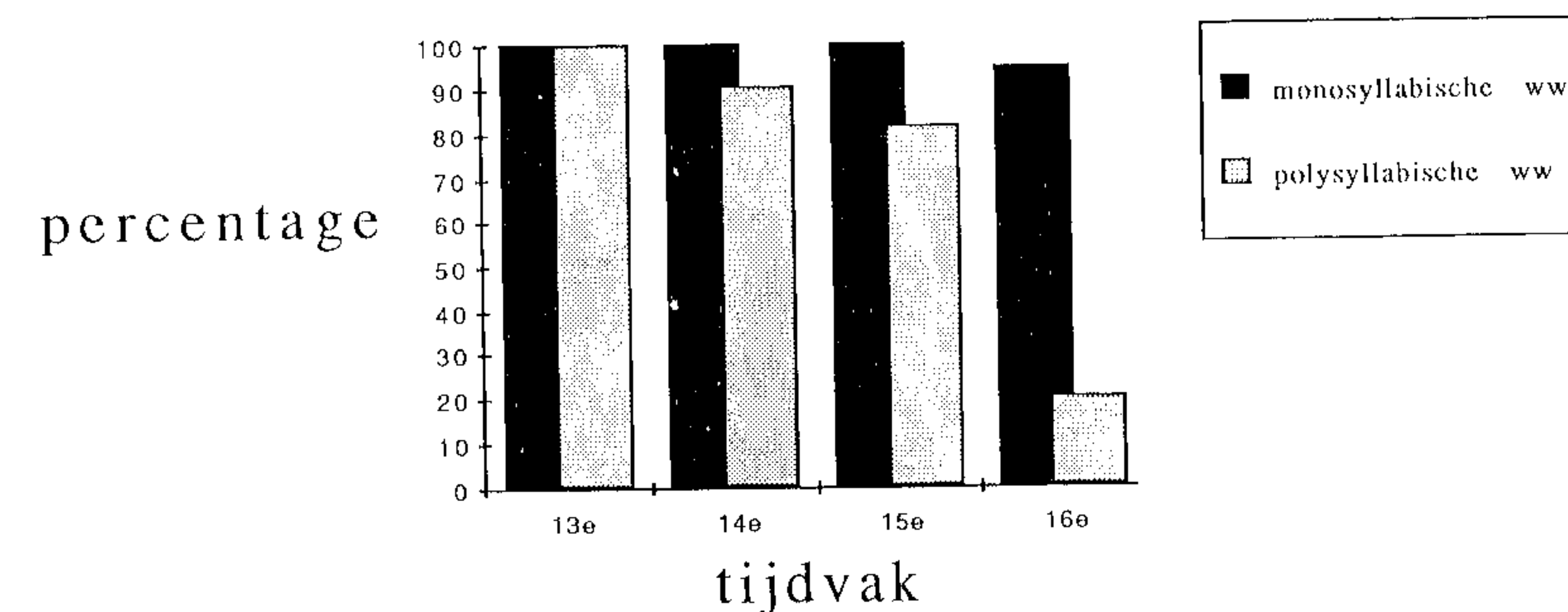
De belangrijkste factor die een rol speelt bij het verdwijnen van het gerundium, is de morfologische structuur van de infinitief. Om dit te laten zien heb ik in Tabel III de gegevens van Tabel II verdeeld naar die voor werkwoorden waarvan de infinitief eindigt op een CVC-structuur en werkwoorden waarvan de infinitief eindigt op een VCVC-structuur. Onder de eerste groep vallen infinitieven die uit één

lettergreep bestaan of uit een prefix en een monosyllabische infinitief (8). Onder de tweede groep vallen infinitieven die uit meer dan één lettergreep bestaan en die niet ontleed kunnen worden in een prefix en een monosyllabisch werkwoord (9). Voor het gemak noem ik infinitieven met de CVC-structuur monosyllabische werkwoorden (95 % van de werkwoorden in mijn corpus met deze structuur is ook monosyllabisch) en infinitieven met de VCVC-structuur polysyllabische werkwoorden. Grafiek II geeft de resultaten van Tabel III weer.

- (8) CVC-structuur: doen, gaan, staan, zien, ontgaan, afzien, misdoen, voldoen enz.
 (9) VCVC-structuur: dienen, dekken, liggen, bezoeken, begraven, onderhouden, verwonderen, verminderen enz.

	13e eeuw			14e eeuw			15e eeuw			16e eeuw		
	n	n	%	n	n	%	n	n	%	n	n	%
	+e	e	+e	+e	-e	+e	+e	e	+e	+e	e	+e
monosyll.	26	0	100%	18	0	100%	21	0	100%	61	3	95%
polysyll.	58	0	100%	49	5	91%	107	24	82%	47	184	20%

Tabel III Het voorkomen van het gerundium in mono- en polysyllabische infinitieven in verschillende tijdvakken

Grafiek II Het voorkomen van het gerundium in mono- en polysyllabische infinitieven

Uit Tabel III en Grafiek II blijkt dat de afname in het gebruik van het gerundium alleen heeft plaatsgevonden in polysyllabische infinitieven. Bij monosyllabische infinitieven is er nauwelijks een afname in het voorkomen van de -e tussen de 13e en de 17e eeuw. Vanaf de 15e eeuw is het verschil in gebruik van het gerundium tussen mono- en polysyllabische werkwoorden significant (15e eeuw, $X^2, p < .03^*$, 16e eeuw, $X^2, p < .000^{**}$). Het is nu natuurlijk de vraag of het behoud van het gerundium door de morfologische structuur van het werkwoord komt of door een andere factor, gemeen aan alle infinitieven eindigend op een CVC-structuur. Op deze vraag kan ik pas ingaan nadat ik heb besproken welke andere linguïstische factoren het verdwijnen van het gerundium beïnvloeden. In 3.2.1.3 kom ik terug op de monosyllabische werkwoorden.

2.1.2 Factoren in de verandering bij polysyllabische werkwoorden: frequentie en nasali-teit

Het al dan niet voorkomen van het gerundium bij polysyllabische infinitieven

wordt door twee taalkundige factoren bepaald: de *frequentie* van het werkwoord en het *nasale karakter* van de laatste consonant van de stam van het werkwoord.⁹ Voordat ik inga op de precieze rol van deze twee factoren, wil ik iets zeggen over de wijze waarop ik de frequentie van werkwoorden heb vastgesteld. Daarvoor ben ik uitgegaan van de frequentietellingen in geschreven en gesproken hedendaags Nederlands van Uit den Boogaart (1975, Lijst B). Ik realiseer me dat dit nogal problematisch is omdat de Brugse en Modern Nederlandse werkwoorden niet altijd vergelijkbaar zijn en omdat de frequentie van een werkwoord in de loop der tijd kan veranderen. Bij gebrek aan werkbare frequentietellingen van het Middelnederlands (zie Gerritsen 1987:179, 206), moest ik echter wel mijn toevlucht nemen tot die van het hedendaagse Nederlands.

Ik zal nu laten zien welke invloed de frequentie van het werkwoord en het nasale karakter van de slotconsonant van de stam in de loop der tijd uitoefent op het verdwijnen van het gerundium in polysyllabische infinitieven. De 13e eeuw houd ik vanzelfsprekend buiten beschouwing, omdat alle infinitieven in 13e eeuwse infinitiefconstructies nog mét het gerundium voorkomen (Tabel III).

In de 14e eeuw hangt het gebruik van het gerundium grotendeels af van de frequentie van het werkwoord. Het brekpunt blijkt te liggen bij frequentie 30: het merendeel van de infinitieven zonder uitgang heeft een lagere frequentie dan 30. Tabel IV toont het al dan niet voorkomen van het gerundium in polysyllabische werkwoorden met een frequentie lager dan 30 en in die met een frequentie hoger dan 30.

Frequentie van het werkwoord	+e	-e	% e
0-30	11	4	27%
30-6964	38	1	3%
Totaal	49	5	9%

Tabel IV De relatie tussen de frequentie van het werkwoord en het ontbreken van het gerundium in 14e eeuwse polysyllabische werkwoorden

Tabel IV laat zien dat het ontbreken van het gerundium veel vaker voorkomt bij werkwoorden met een frequentie lager dan 30 dan bij die met een frequentie hoger dan 30. Het verschil is ook statistisch significant ($X^2 p < .006^{**}$). Toch kan de factor frequentie niet alle variatie verklaren. In de eerste plaats zijn er werkwoorden met een lagere frequentie dan 30 die wel een uitgang hebben. Helaas heb ik geen verschil kunnen vinden tussen de elf infrequente werkwoorden mét de uitgang en de vier infrequente zónder. In de tweede plaats is er één hoogfrequent woord dat geen uitgang heeft: komen (frequentie 1942). Deze uitzondering zou eventueel verklaard kunnen worden uit het feit dat de stam van dit werkwoord eindigt op een [+nasaal] consonant, een factor die de apokope van de naamvalsuitgang in de 15e en de 16e eeuw bevordert. De vraag die dan overblijft is echter waarom de vijf

9 Omdat monosyllabiteit het behoud van het gerundium lijkt te bepalen, zou het kunnen zijn dat ook het aantal lettergrepen van de polysyllabische werkwoorden daar invloed op heeft. We kunnen verwachten dat werkwoorden met minder lettergrepen de datiefuitgang langer behouden hebben dan die met meer. Om dat te onderzoeken heb ik de polysyllabische werkwoorden onderverdeeld in twee-, drie- en vierlettergrepige en heb ik per tijdvak gekeken of er significante verschillen in het gebruik van het gerundium waren. Tussen de werkwoorden met verschillend aantal lettergrepen bleek echter geen enkel significant verschil te zijn.

andere 14e eeuwse werkwoorden met een stam eindigend op een [+nasaal] consonant waaronder vier hoogfrequente dan nog het gerundium hebben. Mijn gegevens laten zien dat in de 14e eeuw alleen de frequentie van het werkwoord een rol speelt bij de apokope van de naamvalsuitgang. Het verdwijnen van het gerundium zet in in polysyllabische werkwoorden met een lagere frequentie dan 30.

In de 15e eeuw wordt het voorkomen van het gerundium in de eerste plaats bepaald door het nasale karakter van de consonant waarop de stam eindigt. Tabel V toont het al dan niet voorkomen van het gerundium in werkwoorden met een stam eindigend op een [+nasaal] consonant (10) en in werkwoorden eindigend op een [-nasaal] consonant (11).

- (10) spinnen, venten, vinden, klimmen, brengen, drinken
 (11) doden, schrijven, zeilen

Stam eindigend op [+nasaal] consonant			Stam eindigend op [-nasaal] consonant		
+e	-e	% e	+e	-e	% e
9	8	47%	98	15	13%

Tabel V De relatie tussen het nasale karakter van de slotconsonant van de stam en het voorkomen van het gerundium in 15e eeuwse polysyllabische werkwoorden

Uit Tabel V blijkt een verband tussen het nasale karakter van de slotconsonant van de stam en het ontbreken van het gerundium. Het gerundium ontbreekt significant ($X^2, p < .001^{**}$) vaker na een stam met een [+nasaal] consonant dan na één met een [-nasaal] consonant. Toch kan de factor nasaliteit niet alle variatie verklaren. Er zijn werkwoorden eindigend op een [+nasaal] consonant die een uitgang hebben en er zijn werkwoorden eindigend op een [-nasaal] consonant die geen uitgang hebben. Naar analogie van wat we in de 14e eeuw hebben gevonden, is het nu te verwachten dat ook in de 15e eeuw de verandering eerder in infrequente dan in frequente werkwoorden plaatsvindt. Om dit te onderzoeken ben ik nagegaan bij welke frequentie er in de 15e eeuw een brekpunt is, dat wil zeggen onder welke frequentie er nauwelijks of geen werkwoorden met een uitgang meer voorkomen. Dit brekpunt ligt in de 15e eeuw bij frequentie 300. In Tabel VI is voor werkwoorden met een frequentie lager dan 300 en voor die met een frequentie hoger dan 300 aangegeven of ze al dan niet een uitgang hebben.

Frequentie ww	Stam eindigend op [+nas.] consonant			Stam eindigend op [-nas.] consonant			Totaal		
	+e	-e	% e	+e	-e	% e	+e	-e	% e
0-300	4	5	55%	77	15	16%	81	20	20%
300-6964	5	3	38%	21	0	0%	26	3	10%
Totaal	9	8	47%	98	15	13%	107	23	82%

Tabel VI De relatie tussen het nasale karakter van de slotconsonant van de stam, de frequentie van het werkwoord en het voorkomen van het gerundium in 15e eeuwse polysyllabische werkwoorden

Tabel VI laat zien dat in werkwoorden met een frequentie onder de 300 het gerundium vaker ontbreekt dan in werkwoorden met een frequentie boven de 300. De

frequentie van het werkwoord speelt in de 15e eeuw inderdaad een soortgelijke rol als in de 14e: de verandering is verder doorgezet in infrequente dan in frequente werkwoorden. Het is echter opmerkelijk dat de hoogte van de frequentie die het al dan niet voorkomen van het gerundium bepaalt, in de 15e eeuw veel hoger ligt dan in de 14e. In de 14e eeuw is het de frequentie 30, maar in de 15e eeuw is het de frequentie 300. Dit laat zien hoe de verandering de taal inkruipt. Ze verovert als het ware steeds frequentere werkwoorden.

De verschillen tussen de twee frequentiegroepen zijn alleen significant (X^2 , $p < .04^*$) voor de werkwoorden op een [-nasaal] stam. Bij de werkwoorden met een stam op een [+nasaal] consonant zijn er ook relatief veel frequente werkwoorden die geen gerundium meer hebben. Hieruit kunnen we afleiden dat het nasale karakter van de slotconsonant van de stam in de 15e eeuw een belangrijkere rol in de verandering speelt dan frequentie.

In Tabel III hebben we gezien dat het gerundium in de 16e eeuw in nog maar een vijfde van alle polysyllabische werkwoorden voorkomt. De verandering lijkt al bijna voltooid te zijn. Welke factoren bevorderen nu het behoud van het gerundium in deze polysyllabische werkwoorden? Weer blijken de frequentie van het werkwoord en het al dan niet nasale karakter van de laatste consonant van de stam een rol te spelen. Net als in de 15e eeuw wordt het voorkomen van het gerundium in de 16e eeuw in de eerste plaats geconditioneerd door het nasale karakter van de slotconsonant van de stam. Tabel VII laat zien in hoeveel procent van de werkwoorden eindigend op een [+nasaal] consonant (10) en in hoeveel procent van de werkwoorden eindigend op een [-nasaal] consonant (11) het gerundium ontbreekt.

Stam eindigend op [+nasaal] consonant			Stam eindigend op [-nasaal] consonant		
+e	e	%e	+e	e	%e
4	43	91%	43	141	77%

Tabel VII De relatie tussen het nasale karakter van de slotconsonant van de stam en het voorkomen van het gerundium in 16e eeuwse polysyllabische werkwoorden.

Uit Tabel VII blijkt dat het gerundium veel vaker bij werkwoorden met een stam op een [+nasaal] consonant is verdwenen dan bij werkwoorden met een stam op een [-nasaal] consonant. Het verschil is ook statistisch significant (X^2 , $p < .02^*$). In de 16e eeuw zijn er nauwelijks meer werkwoorden met een [+nasaal] stam met een naamvalsuitgang. De rol van de frequentie van het werkwoord is hetzelfde als in de 14e en de 15e eeuw: het gerundium is relatief vaker behouden in werkwoorden met een hoge frequentie dan in die met een lage. Het 'breekpunt' waarop er een statistisch significant verschil in behoud van het gerundium is tussen minder en meer frequente werkwoorden, ligt in de 16e eeuw echter weer hoger dan in de 15e: bij frequentie 450. Tabel VIII geeft een overzicht van het al dan niet voorkomen van het gerundium in werkwoorden met een frequentie onder de 450 en in werkwoorden met een veel hogere frequentie.

Frequentie ww	Stam eindigend op [+nas.] consonant			Stam eindigend op [-nas.] consonant			Totaal		
	+e	-e	%-e	+e	-e	%-e	+e	-e	%-e
0-450	0	18	100%	26	122	82%	26	140	84%
450-6964	4	25	87%	17	19	53%	21	44	69%
	4	43	91%	43	141	77%	47	184	90%
Totaal									

Tabel VIII De relatie tussen het nasale karakter van de slotconsonant van de stam, de frequentie van het werkwoord en het voorkomen van het gerundium in de 16e eeuwse polysyllabische werkwoorden

Uit Tabel VIII blijkt dat het gerundium veel vaker verdwenen is in werkwoorden met een frequentie lager dan 450 dan in werkwoorden met een frequentie hoger dan 450. De verschillen zijn significant voor het totaal van alle werkwoorden (X^2 , $p < .005^{**}$) en voor werkwoorden met een stam eindigend op een [-nasaal] consonant (X^2 , $p < .0004^{**}$), maar niet voor de werkwoorden met een stam op een [+nasaal] consonant. Net als in de 15e eeuw zien we dat het nasale karakter van de laatste consonant van de stam zo'n belangrijke invloed op het ontbreken van het gerundium heeft dat de frequentie van deze werkwoorden helemaal geen invloed meer kan uitoefenen. De 16e eeuwse gegevens laten zien dat het voorkomen van het gerundium in polysyllabische werkwoorden nog beperkt is tot werkwoorden met een zeer hoge frequentie met een stam die eindigt op een [-nasaal] consonant.

Resumerend kunnen we zeggen dat het verdwijnen van het gerundium in polysyllabische werkwoorden tussen de 13e en de 17e eeuw door de volgende factoren is geconditioneerd. De verandering begint in de 14e eeuw bij werkwoorden met zeer lage frequentie (< 30). In de 15e eeuw dringt zij door in werkwoorden met een hogere frequentie (< 300) en in werkwoorden met een stam die eindigt op een [+nasaal] consonant. Deze tweede factor is in de 15e eeuw al zo belangrijk dat de frequentie van de werkwoorden met een stam op een [+nasaal] consonant geen statistisch significante invloed heeft op het ontbreken van het gerundium. In de 16e eeuw lijkt de verandering haar voltooiing te naderen. Er zijn nauwelijks meer polysyllabische werkwoorden met een stam op een [+nasaal] consonant die een naamvalsuitgang hebben. Bij werkwoorden met een stam eindigend op een [-nasaal] consonant heeft de verandering vrijwel alle werkwoorden met een lagere frequentie dan 450 veroverd.

3.2.1.3 Monosyllabische werkwoorden: frequentie of morfologische structuur?

Nu bekend is welke factoren het verdwijnen van het gerundium beïnvloeden in infinitieven eindigend op een VCVC-structuur (zie 9), hier polysyllabische werkwoorden genoemd, wil ik terugkomen op het in 3.2.1.1 vermelde feit dat de verandering niet in infinitieven eindigend op een CVC-structuur (zie 8), hier monosyllabische werkwoorden genoemd, heeft plaatsgevonden (Tabel III, Grafiek II). We hebben gezien dat het gerundium in polysyllabische werkwoorden het langst bewaard is gebleven in hoogfrequente werkwoorden. Nu is het merendeel (95%) van de infinitieven met de CVC-structuur monosyllabisch. Het is een kenmerk van monosyllabische woorden dat ze veel frequenter zijn dan polysyllabische (Hooper

1978, Mañcak, 1980, Zipf 1935). Dat geldt ook voor de werkwoorden die ik onderzocht heb. Alle monosyllabische werkwoorden in mijn corpus op één na (slaan) hebben een hogere frequentie dan 1000, terwijl maar 5 van de 181 polysyllabische werkwoorden een hogere frequentie dan 1000 hebben. Hieruit zouden we kunnen afleiden dat het niet de CVC-structuur van de betreffende werkwoorden is die het behoud van het gerundium heeft bevorderd, maar het feit dat de werkwoorden met deze structuur allemaal een eigenschap hebben die een behoudend effect op het voorkomen van het gerundium heeft, namelijk een hoge frequentie. Ik ben echter van mening dat deze gedachtengang onjuist is. In de eerste plaats omdat 56% van de 16e eeuwse werkwoorden eindigend op een VCVC-structuur en met een hogere frequentie dan 1000 geen gerundium heeft. Indien de werkwoorden met een CVC-structuur alleen vanwege hun hoge frequentie het gerundium bewaard zouden hebben, hadden we verwacht dat ook vrijwel alle polysyllabische werkwoorden met een hoge frequentie het gerundium behouden zou hebben. De gedachtegang dat de werkwoorden met een CVC-structuur uitsluitend vanwege hun hoge frequentie het gerundium behouden zouden hebben, acht ik in de tweede plaats onjuist omdat de werkwoorden die zijn samengesteld uit een prefix en een monosyllabisch werkwoord (voldoen, afzien enz.), ook allemaal de uitgang hebben behouden (N = 4 in de 16e eeuw). Deze werkwoorden hebben echter een zeer lage gemiddelde frequentie: 15. Het voorkomen van het gerundium kan bij deze werkwoorden dus niet verklaard worden uit hun frequentie. Men moet hier wel aannemen dat de uitgang óf naar analogie van de monosyllabische werkwoorden (doen, zien enz.) wordt gebruikt óf dat de morfologische structuur van de infinitief een behoudend effect op het gebruik van het gerundium heeft.

Ik ben van mening dat de morfologische structuur van het werkwoord het behoud van het gerundium beïnvloedt. Dat impliceert natuurlijk niet dat het verdwijnen van het gerundium in werkwoorden met een CVC-structuur niet door de factor frequentie zou kunnen worden geconditioneerd. Helaas heb ik niet kunnen traceren hoe het vanaf de 17e eeuw met het gerundium afloopt in de werkwoorden met een CVC-structuur. Het is echter opmerkelijk dat in de drie 16e eeuwse gevallen waarin bij een werkwoord met een CVC-structuur geen gerundium voorkomt, het het monosyllabische werkwoord met de laagste frequentie betreft: slaan. De tendens om de uitgang het eerste in niet frequente werkwoorden te laten vallen zien we hier terug.

3.2.2 *Stilistische factoren*

In mijn onderzoek heb ik verschillende stijlen geïncorporeerd om de hypothese te kunnen toetsen dat in een periode waarin er nog geen standaardtaal is, veranderingen eerder in informele dan in formele stijlen plaatsvinden (Tabel I). De onderverdeling van de data in verschillende stijlen leverde voor de 15e en 16e eeuwse werkwoorden met een stam op een [+nasaal] echter zo weinig gegevens op (zie de Tabellen VI en VIII) dat niet onderzocht kon worden of de verschillen tussen de stijlen statistisch significant waren. In de 14e eeuw konden geen stijlverschillen onderzocht worden omdat het gerundium in dat tijdvak nog nauwelijks ontbreekt (zie Tabel IV). Het onderzoek naar stijlverschillen is daarom uitsluitend gebaseerd op het al dan niet voorkomen van het gerundium in 15e en 16e eeuwse polysyllabische werkwoorden met een stam eindigend op een [-nasaal] consonant.

Voor de 15e eeuw zijn er bij de werkwoorden met een frequentie lager dan 300

twee significante stijlverschillen in het gebruik van het gerundium: in keuren wordt het significant vaker gebruikt dan in dagboeken (X^2 , $p < .01^{**}$, $N = 52$) en in kronieken wordt het vaker gebruikt dan in dagboeken (X^2 , $p < .05^*$, $N = 45$). Voor de 16e eeuw is er een significant verschil tussen de processen en de dagboeken: in dagboeken wordt het gerundium significant vaker gebruikt dan in processen (X^2 , $p < .05^*$, $N = 58$). Deze stilistische inbedding van de verandering is volledig in overeenstemming met de verwachting dat in een periode waarin er nog geen standaardtaal is nieuwe vormen zich eerder in informele dan in formele stijlen manifesteren.

3.3 *Oorzaken: analogie of articulatiegemak?*

Nu we enig inzicht hebben in de factoren die het verdwijnen van het datiefuitgang bij de infinitief hebben bevorderd, kunnen we nagaan met welke theorieën van taalverandering onze bevindingen kloppen. Daardoor kunnen we tegelijkertijd inzicht in de oorzaken van de verandering krijgen.

In theorie kan de wegval van de sja in infinitieven in een datieffunctie door twee verschillende factoren veroorzaakt zijn: analogie of articulatiegemak. Het pad van een verandering die door analogie is veroorzaakt, ziet er echter anders uit dan het pad van een verandering die door articulatiegemak is veroorzaakt. Ik ga nu na met welk van deze paden de veranderingen in het gebruik van het gerundium het meest overeenkomt. Ik ga eerst in op analogie en vervolgens op articulatiegemak.

Analogie is het verschijnsel dat een taalvorm zich aanpast aan het patroon van een taalvorm waarmee ze op de een of andere manier een syntagmatische of paradigmatische relatie heeft. Een klassiek voorbeeld van een verandering die door analogie is veroorzaakt, is het zwak worden van sterke werkwoorden. In de geschiedenis van het Nederlands hebben vele oorspronkelijk sterke werkwoorden in de loop der tijd een zwakke vervoeging gekregen (bijv. zaaien-zieu, beseffen-besoef). Analogische veranderingen ontstaan in kindertaal. Kinderen maken overgeneralisaties en die worden door volwassenen overgenomen. Overigens nemen volwassenen niet alle overgeneralisaties van kinderen over, maar alleen die die in het systeem van een taal passen (Bybee en Slobin 1982). Veranderingen door analogie komen vooral in infrequente woorden voor omdat taalverwervende kinderen en volwassenen de frequent voorkomende woorden vaak genoeg horen om ze goed te kunnen leren: dat wat vaak gehoord wordt, wordt beter onthouden (Hooper 1978, Mañcak 1980, Phillips 1984). Omdat de taalvormen die kinderen produceren, over het algemeen weinig prestige hebben, neemt men aan dat volwassenen ze alleen in stijlen met relatief weinig aandacht voor het eigen taalgebruik zullen overnemen.

Het verdwijnen van het gerundium kan gebeurd zijn naar analogie van het verdwijnen van alle sja's die een datiefuitgang representeren (Van Loey 1980:11), en/of naar analogie van infinitieven die in een positie staan waarin ze nooit een datiefuitgang hebben (14).

(14) Item zo wat cnape vanden voorseiden ambochte die zine meester ontginghe eer hi zinen dienst *vuldaen* hadde die zoude *verbeuren* iij lb. par., (Keur: 14e)⁸

Zowel het feit dat de verandering inzet in infrequente woorden als het feit dat ze zich eerder in informele dan in formele stijlen manifesteert, past prachtig in het pad van een verandering die door analogie is veroorzaakt. Er zijn echter ook factoren

die crop lijken te wijzen dat er bij het verdwijnen van het gerundium eveneens articulatorische factoren in het spel zijn.

Sommige klanken en/of klankopeenvolgingen zijn makkelijker uit te spreken dan andere. Bij veranderingen die door articulatiegemak worden veroorzaakt, wordt een moeilijkere opeenvolging van klanken ingeruild voor een makkelijker. Voorbeelden zijn: reductie ([tələvisi] < [te.le.visi.]), ontkleuring (binden < goth. bindan), assimilatie, (pollepel < potlepel). Men neemt aan dat veranderingen van dit type in informele stijl ontstaan. Daarbij gaat men ervan uit dat in informele stijl vooral frequente woorden worden gebruikt en dat de verandering daarom ook in frequent gebruikte woorden zal beginnen (Hooper 1978, Phillips 1978)¹⁰.

Een tweetal aspecten van de verandering in het gebruik van het gerundium, wijst crop dat we hier te maken hebben met een verandering die door articulatorische factoren wordt veroorzaakt. Een eerste indicatie daarvoor is dat in de 15e en de 16e eeuw nagenoeg alle infinitieven met een VCVC-structuur, hier polysyllabische werkwoorden genoemd, en met een stam eindigend op een [+nasaal] consonant geen daticfuitgang meer hebben. De sjva aan het einde van het gerundium kan alleen maar worden uitgesproken als ook de slot-n van de infinitief wordt uitgesproken. Voor werkwoorden met een stam eindigend op een [+nasaal] levert dat een opeenvolging op als (12) (bijv.: *dienene*) en voor werkwoorden met een stam eindigend op een [-nasaal] één als (13) (bijv.: *makene*). Het is duidelijk dat een klankopeenvolging als (12) moeilijker te produceren is dan één als (13). Dit wijst crop dat de apokope van de sjva in de 15e en de 16e eeuw door articulatorische factoren is beïnvloed.

(12)	C	V	C	V
	[+nas]		[+nas]	
(13)	C	V	C	V
	[-nas]		[+nas]	

Een tweede factor die crop zou kunnen wijzen dat het gerundium vanwege articulatiegemak is verdwenen, is dat het langst bewaard wordt in werkwoorden met een infinitief met een CVC-structuur, hier monosyllabische werkwoorden genoemd. Articulatoirisch gezien zijn tweelettergrepige woorden (bijv.: *doene*) makkelijker uit te spreken dan drie-, vier- of vijflettergrepige (bijv.: *kopene*, *bedriegene*, *verwonderene*). Een derde factor die de gedachtegang ondersteunt dat we hier met een door articulatorische factoren veroorzaakte verandering te maken hebben, is de

¹⁰ Phillips (1984) maakt een onderscheid tussen door articulatorische factoren veroorzaakte klankveranderingen die geen directe relatie met het lexicon hebben (bijvoorbeeld diftongering, reductie enz.), en door articulatorische factoren veroorzaakte veranderingen die een directere relatie met het lexicon hebben (bijvoorbeeld d-deletie: *glijen* < *glijden*, *broer* < *broeder*). Ze toont aan dat veranderingen van het eerste type in frequente woorden beginnen, maar veranderingen van het tweede type juist in infrequente. Bij het verdwijnen van het gerundium hebben we te maken met een verandering die geen directe relatie met het lexicon heeft. Ook volgens haar theorie kunnen we dus aannemen dat de verandering – indien zij door articulatorische factoren wordt veroorzaakt – eerder in frequente dan in infrequente werkwoorden zou moeten plaatsvinden.

articulatorische inbedding van de verandering. De nieuwe vormen komen vaker in informele dan in formele stijlen voor. Gezien het feit dat analogische verandering eenzelfde stylistische inbedding heeft, geeft dit echter geen uitsluitel over de vraag of we nu met een door analogie veroorzaakte verandering of met een door articulatorische factoren veroorzaakte verandering te maken hebben.

Mijn gegevens laten mijns inziens zien dat het verdwijnen van het gerundium in eerste instantie door analogie wordt veroorzaakt, maar later mede door articulatorische factoren wordt bewerkstelligd. Het feit dat in de 14e eeuw het gerundium het eerst verdwijnt in werkwoorden met een lage frequentie, wijst crop dat we hier met een analogische verandering te maken hebben. Mijn 15e en 16e eeuwse gegevens laten echter zien dat de verandering in de loop der tijd ook door articulatorische factoren wordt beïnvloed. Als de nieuwe vorm eenmaal door analogie is doorgedrongen in laagfrequente werkwoorden, gaat men hem ook gebruiken in frequentere werkwoorden als dat de articulatie makkelijker maakt: in werkwoorden eindigend op een VCVC-structuur en in werkwoorden met een stam eindigend op een [+nasaal] consonant. In de infinitieven waarin zowel de nasaliteit van de stam alsook de VCVC-structuur de apokope van de sjva bevordert, worden de articulatorische factoren zo belangrijk, dat frequentie geen significante rol meer speelt. Bij de polysyllabische werkwoorden met een [-nasaal] stam is de invloed van het articulatiegemak echter niet zo groot dat het de analogiefactor overheerst: in deze werkwoorden vindt de verandering eerder in infrequente dan in frequente werkwoorden plaats.

4 Slot

Ik hoop in de voorgaande paragraaf te hebben aangetoond dat incorporatie van een aantal aspecten van sociolinguïstisch onderzoek in historisch taalkundig onderzoek tot een dieper inzicht in taalverandering en de oorzaken ervan kan leiden.

Stel dat ik in mijn onderzoek geen rekening had gehouden met de factor *dialect*, dan was het mogelijk geweest dat ik mijn 13e eeuwse Brugse materiaal vergeleken had met het 14e eeuwse Leidse van Hogenhout-Mulder (1987). Dan had ik geconcludeerd dat het gebruik van het gerundium tussen de 13e en de 14e eeuw gedaald was van 100% naar 3%. Iets wat evident onjuist is.

Stel dat ik de periode tussen de 13e en de 17e eeuw niet in *tijdvakken* had verdeeld, dan was ik tot de slotsom gekomen dat er nauwelijks regelmaat in het gebruik van het gerundium was en dan had ik geen enkel inzicht in de verandering gekregen, laat staan in de factoren die de verandering beïnvloed hebben.

Stel dat ik geen *stilistische factoren* in mijn onderzoek had geïncorporeerd, dan had ik weliswaar een juist beeld van de verandering gekregen, maar dan had ik geen inzicht in de stilistische inbedding gekregen.

Stel dat ik geen rekening had gehouden met het *potentieel*, dan had ik nooit zo zeker als nu geweten welke factoren een rol gespeeld hebben bij het verdwijnen van het gerundium en daardoor had ik dan ook geen inzicht in de mogelijke oorzaken van de verandering kunnen krijgen.

De resultaten van onderzoek naar taalverandering waarin aspecten uit de sociolinguïstiek als dialect, tijdvakken, stijl en potentieel zijn geïncorporeerd, geven een complex beeld van taalverandering en de factoren die haar beïnvloeden. In

vele gevallen doen ze nieuwe onderzoeksvragen rijzen. Waarom zijn de veranderingen in de frequentiebreekpunten zoals ze zijn? Wat is nu de precieze relatie tussen analogie en articulatiegemak? Speelt articulatiegemak niet altijd een rol bij analogische verandering? Een dergelijk complex beeld van taal en taalverandering komt echter meer overeen met de werkelijkheid dan de minder complexe beelden die we vinden in studies waarin weinig of geen sociolinguïstische aspecten van taalverandering zijn geïncorporeerd. In mijn ogen is een wetenschap meer gebaat bij nieuwe vragen die uit verantwoord opgezet onderzoek voortvloeien, dan bij 'zekerheden' die gebaseerd zijn op een onderzoek met methodologische haken en ogen.

Arondeusstraat 17
1063 GB Amsterdam

Bibliografie

- Berg, E. van den, 1983. *Middel nederlandse versbouw en syntaxis*. Utrecht, Hes.
- Bloemhoff-De Bruyn, Ph., 1988. Onpersoonlijke constructies in Oost-Nederland. In: *IJsselakademie*, 11, nummer 3, blz. 62.
- Boogaart, P. C. Uit den, 1975. *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*. Utrecht, Oosthoek, Scheltema en Holkema.
- Bree, C. van, 1981. *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het Nederlands taalgebied*. Hendrik Ido Ambacht, Intercontinental Graphics.
- Burridge, Kate, 1982. On the development of Negation and Related Changes in Middle Dutch. In: *Dutch Crossing, a journal for students of Dutch*, Nummer 18, december 1982, p. 31-74.
- Bybee, John L. en Slobin, Dan I., 1982. Why small children cannot change language on their own: suggestions from the English past tense. In Anders Ahlqvist (ed.), *Papers from the 5th International Conference on historical linguistics*. Amsterdam, Benjamins, p. 29-38.
- Duinhoven, A. M., 1988. Middel nederlandse syntaxis, synchroon en diachroon I, de Naamwoordgroep. Leiden, Martinus Nijhoff.
- Ebert, Robert Peter, 1980. Social and stylistic variation in Early New High German word order: the sentence frame. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 102, p. 357-398.
- Fischer, O. C. M. and F. C. van der Leek, 1981. Optional vs. radical re-analysis: mechanisms of syntactic change. Review of: David W. Lightfoot, *Principles of diachronic syntax*. In: *Lingua* 55, p. 301-350.
- Gauchat, L., 1905. L'Unité phonétique dans le patois d'une commune. In: *Aus Romanischen Sprachen und Literaturen: Festschrift Heinrich Morf*, Halle, Max Niemeyer, p. 175-232.
- Gerritsen, Marinel, 1978. De opkomst van SOV patronen in het Nederlands in verband met woordvolgordeveranderingen in de Germaanse talen. In: J. G. Kooij, *Aspekten van de woordvolgorde in het Nederlands*, Leiden, Publikaties van de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, p. 3-40.
- Gerritsen, Marinel, 1982. Word order change in Dutch imperative clauses: the interaction between contextual and syntactic factors. In Anders Ahlqvist (ed.), *Papers from the 5th International Conference on historical linguistics*. Amsterdam, Benjamins, p. 62-74.
- Gerritsen, Marinel, 1987. *Syntaktische verandering in controlezinnen. Een sociolinguïstische studie van het Brugs van de 13e tot de 17e eeuw*. Dordrecht, gedistribueerd door Foris Publications.
- Gerritsen, Marinel, te versch. *Atlas van de Nederlandse dialekt syntaxis*.
- Haegeman, Liliane, 1986. INFL, COMP and Nominative Case Assignment in Flemish Infinitivals. Lezing 'Tm dag.
- Hermann, E., 1931. *Laugeset und Analogie*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. Ab-

- handlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen: Philologisch-historische Klasse; Neue Folge, 23.
- Hogenhout-Mulder, 1987. Dialectische verscheidenheid in het Hollands van de 14e eeuw. In: *Eigen en vreemd in taal, literatuur en beeldende kunst. Handelingen van het 39e Filologencongres*. Amsterdam, VU-uitgeverij, p. 399-410.
- Hooper, Joan B., 1976. Word frequency in lexical diffusion and the source of morphophonological change. In: William M. Christie jr. (ed.) *Current progress in historical linguistics*. Amsterdam/New York/Oxford, North Holland Publishing Company, p. 95-106.
- Horst, J. M. van der, 1986. *Historische grammatica en taaltekens*. Alblaserdam, Offsetdrukkerij Kanters B.V.
- Horst, J. M. van der, 1988. Over relatief dat en wat. In: *De nieuwe taalgids*, jaargang 81, nummer 3, p. 194-206.
- Horst, J. M. van der en M. J. van der Wal, 1979. Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 95, nr. 1, p. 6-37.
- Jonge, A. de, 1988. *Onpersoonlijke constructies in Oost-Nederland*, MO-B-scriptie Noordelijke leergangen Zwolle.
- Kloeke, G. G., 1927. *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagse Nederlandsche dialecten*. 's-Gravenhage, Nijhoff.
- Koefoed, G. A. T., en H. Schultink, 1978. De geschiedenis van de 'Ausnahmslosigkeit' in Koefoed en van Marle (1978), p. 71-98.
- Koefoed, G. A. T., en J. van Marle, 1978. *Aspecten van taalverandering*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Labov, William, 1963. The social motivation of a sound change. In: *Word* 19, p. 273-309.
- Labov, William, 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Lightfoot, D. W., 1979. *Principles of diachronic syntax*. Cambridge/London/New York/Melbourne, Cambridge University Press.
- Loey, A. van, 1980. *Middel nederlandse Spraakkunst. I Vormleer*. Groningen, Wolters-Noordhoff 9e druk.
- Mańcak, Witold, 1980. Frequenz und Sprachwandel. In: H. Lüdtke (ed.) *Kommunikations-theoretische Grundlagen des Sprachwandels*. Berlin, Walter de Gruyter, p. 37-76.
- Meersman, A. de, 1980. Woordvolgorde in 14e eeuwse Brabants. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* nr. 1, p. 94-128.
- Phillips, Betty S., 1984. Word frequency and the actuation of a sound change. In: *Language* 60, number 2, p. 320-343.
- Romaine, Suzanne, 1982. *Socio-historical linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rooij, J. de, 1988. *Van hebben naar zijn. Het gebruik van hebben en zijn in de voltooide tijden (actief) van zijn, gaan, vergeten en verliezen in standaardtaal, ouder Nederlands en dialect*. Amsterdam, Publicaties van het P. J. Meertens-Instituut, nummer 9.
- Stoett, F. A., 1923³. *Middel nederlandse Spraakkunst*. Den Haag, Nijhoff.
- Vanacker, V. F., 1963. *Syntaxis van gesproken taal te Aalst en in het land van Aalst in de XVe, XVIe en XVIIe eeuw*. Belgisch interuniversitair centrum voor Neerlandistiek.
- Wal, M. J. van der, 1986. *Passiefproblemen in oudere taalfasen. middel nederlandse zijn/ werden + participium praeteriti en de pendanten in het gotisch, het engels en het Duits*. Leiden, ICG-printing.
- Weerman, Fred, 1984/1985. Over enkele verschillen tussen mnl. en ndl. In: *Spektator* 14, nr. 5, p. 374-380.
- Weerman, Fred, 1988. Moet kunnen: Middel nederlandse zinnen zonder subject. In: *De nieuwe taalgids*, jaargang 81, nummer 4, p. 189-310.
- Weijnen, A. A., 1966¹. *Nederlandse dialectkunde*. Assen, Van Gorcum.

- Weijnen, A. A., 1971. *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis*. Assen, Van Gorcum en comp.
- Willemyns, R., 1971. *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*. Tongeren, George Michiels.
- Willemyns, R., 1979. *Het niet-literaire Middelnederlands*. Assen, Van Gorcum en comp. N.V./Brugge, Uitgeverij Orion.
- Zipf, G. K., 1935. *The Psycho-Biology of Language*. Boston.